

Kacper Łażewski

 <https://orcid.org/0009-0006-2274-1311>

Łódź

Architektura kościoła pobernardyńskiego pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Łukowie*

The architecture of the former Bernardine church
of the Exaltation of the Holy Cross in Łuków

Streszczenie. W artykule została omówiona architektura kościoła pobernardyńskiego pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Łukowie, która jak dotąd nie doczekała się wyczerpującego opracowania. Autorzy dotychczasowych publikacji skupiali się głównie na odtworzeniu historii świątyni, którą udało się doprecyzować dzięki przeprowadzonym kwerendum archiwalnym oraz porównaniu źródeł pisanych z zachowanym zabytkiem. Dokonana analiza formalno-genetyczna w kontekście architektury Rzeczypospolitej oraz zagranicznej, głównie włoskiej, pozwoliła na wysnucie nowych wniosków, w tym wskazanie świątyń, które mogły mieć największy wpływ na wygląd powstałej fasady. Analiza późnobarokowych rozwiązań formalnych wykorzystanych w głównej elewacji, mimo ich znacznego uproszczenia pozwala przypuszczać, że autorem pierwotnego projektu był Carlo Antonio Bay.

Słowa kluczowe: architektura; Łuków; bernardyni; Carlo A. Bay; późny barok

Abstract. The article discusses the architecture of the post-Bernardine Church of the Exaltation of the Holy Cross in Łuków, which has not been comprehensively studied. Previous publications focused mainly on reconstructing the church's history, which was clarified through archival research and a comparison of written sources with the preserved monument. A formal-genetic analysis conducted in the context of both Polish-Lithuanian Commonwealth and foreign – mainly Italian – architecture led to new conclusions, including identifying churches that may have had the most significant influence on the façade's design. The analysis of the late Baroque formal solutions used in the main elevation, despite their significant simplification, suggests that the original design was created by Carlo Antonio Bay.

Keywords: architecture; Łuków; Bernardines; Carlo A. Bay; late Baroque

* Artykuł jest skróconą wersją pracy licencjackiej, napisanej pod kierunkiem dr. Aleksandra Stankiewicza, obronionej w 2024 r. w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Promotorowi składam serdeczne podziękowania za pomocne uwagi oraz dyskusje na temat architektury.

Pobernardyński kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Łukowie nie doczekał się dotąd wyczerpującej monografii na temat swojej architektury, jednak już w XIX wieku wzbudzał zainteresowanie wśród starożytników, regionalistów i historyków zakonu¹.

Dokładniej dzieje klasztoru zostały omówione w okresie międzywojennym. Jan Majewski jako pierwszy podał, że budowę murowanego kościoła rozpoczęto w 1655 roku, a miała się ona zakończyć w 1770 roku². Więcej faktów ustalił ks. Tadeusz Połoński, który przedstawił m.in. przebieg fundacji³, zaś kilka lat później ks. Kazimierz Kwiatkowski powtórzył za nim informacje na temat dziejów kościoła z XVII i XVIII stulecia⁴. Na podstawie dostępnych źródeł oraz publikacji ks. Kamila Kantaka⁵ historię konwentu przedstawił o. Augustyn Chadam w opracowaniu na temat klasztorów bernardyńskich w granicach dawnej Rzeczypospolitej⁶.

Wnioski dotyczące kwestii artystycznych w nieopublikowanej dokumentacji naukowo-historycznej zawarł Marek Michoński. Wyodrębnił on fazy budowy, a jako datę zakończenia prac wskazał rok 1766⁷. Jako analogię do rzutu świątyni podał kościół Bernardynów w Radecznicy oraz kościoły parafialne w Markuszowie i Nowogródku oraz kościół Dominikanów w Klecku⁸. Michoński uważał, że za projekt obecnej świątyni był odpowiedzialny Paolo Antonio Fontana lub jego naśladowca⁹, podobnego zdania był Mariusz Karpowicz¹⁰. Także biograf tego architekta, Józef Skrabski, podzielał opinię Michońskiego i Karpowicza. Według niego Fontana brał udział w powstaniu świątyni, ponieważ miał przebywać w Łukowie po 1725 roku wraz z Antoniem Solarim, odpowiedzialnym za projekt tamtejszego kościoła Pijarów¹¹. Z kolei Jerzy Kowalczyk wspominał zabytek w kontekście sztuki regionu, uważając, że doradcą przy kierowaniu pracami budowlanymi w latach 30. XVIII wieku był brat Mateusz Osiecki z zakonu Reformatów¹².

Kolejny badacz, Tadeusz Milewski, w większości powtórzył wcześniejsze ustalenia. Według niego prace nad wznoszeniem świątyni mogły się zakończyć

1 BARĄCZ 1874, s. 374; WEJNERT 1879, s. 283; CHLEBOWSKI 1884, s. 822; GOLICHOWSKI 1899, s. 96.

2 MAJEWSKI 1930, s. 16–18.

3 POŁOŃSKI 1944, s. 5–7.

4 KWIATKOWSKI 1947, s. 3–4.

5 KANTAK 1933, s. 410.

6 CHADAM 1985, s. 213–215.

7 MICHOŃSKI 1986, s. 35, 83–85.

8 *Ibidem*, s. 88.

9 *Ibidem*, s. 94.

10 KARPOWICZ 1996, s. 146.

11 SKRABSKI 2007, s. 107.

12 KOWALCZYK 1992, s. 105.

w 1766 roku lub cztery lata później¹³. W 2020 roku opublikowano artykuł, w którym zaprezentowano wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w kryptach zabytku¹⁴. Historią łukowskiego kościoła i parafii zajęli się też Marek Okoń oraz Jan Rzewuski, którzy powtórzyli opinie wcześniejszych autorów¹⁵. Ponadto kościół kilkakrotnie pojawiał się w publikacjach dotyczących sztuki ziemi łukowskiej oraz Małopolski północno-wschodniej, jednak i tym razem prezentowano wcześniejsze założenia¹⁶.

Powyższy stan badań dowodzi, że brak aktualnego opracowania, w którym by w wyczerpujący sposób omówiono architekturę świątyni. Dotychczas badacze koncentrowali się głównie na ustaleniu podstawowych faktów historycznych oraz wskazywali atrybucje, nieoparte jednak wyczerpującą analizą budowli.

Historia

Sprowadzenie Bernardynów do Łukowa poprzedziły rozmowy trwające od 1626 roku między starostą łukowskim Erazmem Widlicą Domaszewskim¹⁷ a biskupem krakowskim Marcinem Szyszkowskim, mające na celu uzgodnienie warunków lokacji konwentu. 18 czerwca 1626 roku Domaszewski zakupił plac po Kacprze Zamdliczu¹⁸, zaś 7 września następnego roku Szyszkowski wyznaczył komisję, która miała ocenić stan zabudowań przeznaczonych dla Bernardynów¹⁹. Wprowadzenie zakonników do drewnianego kościoła i klasztoru nastąpiło 15 września 1627 roku²⁰. 22 stycznia 1629 roku Zygmunt III Waza zatwierdził lokację, a 23 czerwca tego samego roku wystawiono akt fundacyjny i oblatowano go w sądzie grodzkim²¹. Nieznany jest wygląd ówczesnych zabudowań. Istnieje wprawdzie przedstawienie kościoła i klasztoru z połowy XVIII wieku (wówczas istniała jeszcze drewniana świątynia), jednak jest ono uproszczone i schematyczne, przez co trudno na tej podstawie wysunąć wiążące wnioski (il. 1).

13 MILEWSKI 1999, s. 22.

14 MICHALIK/KOLASKA/ZAMOROWSKA 2020, s. 229–242.

15 OKOŃ 2021, s. 19–112, 124–144; RZEWUSKI 2021, s. 176–191.

16 MIKOCCA-RACHUBOWA 1989, s. 386–396; KOWALCZYK 1992, s. 37–118; ŁOZIŃSKI 1999, s. 439; ŁUGOWSKI 2016, s. 869–870.

17 Domaszewski był szwagrem Michała Piekarskiego, który w 1620 r. dokonał nieudanego zamachu na króla Zygmunta III Wazę, lecz brak wzmianek sugerujących, że łukowska fundacja była formą ekspiacji za ten czyn.

18 APBK, RGP-b-3, k. 558; RYBKA 1886, k. 119–120; RZEWUSKI 2021, s. 178.

19 RYBKA 1886, k. 120; MAJEWSKI 1930, s. 16.

20 APBK, RGP-b-2, k. 173.

21 APBK, RGP-b-3, k. 557–559; RYBKA 1886, k. 120.

1. J.J. Lidl, *Tabula Chorographica Provinciae Russiae, in Inclyto Regno Poloniae sub titulo B. V. Mariae immaculate conceptae, Ordinis Minorum Regularis observantiae*, ok. 1750, Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie, fragment z widokiem kościoła i klasztoru Bernardynów w Łukowie, fot. autor, 2024

22 lipca 1648 roku zakonnicy otrzymali zgodę biskupa krakowskiego Piotra Gembickiego na poświęcenie kamienia węgielnego. Aktu tego dokonał ks. Andrzej Bzicki, oficjał i prepozyt łukowski²². Do budowy, zaplanowanej na trzy lata, przystąpiono dopiero w kwietniu 1655 roku, kiedy gwardian o. Bonawentura Żółkiewski zawarł umowę ze „sławetnym panem Adamem Tomaszewiczem mularzem i mieszczaninem skarszewskim magistrzem warszawskim” na budowę murowanego kościoła, „wedle abrysu ręką tegoż pana mularza podpisanego”²³. Najprawdopodobniej w tym też roku zakonnicy otrzymali od wojewody podlaskiego Wojciecha Emeryka Mleczki 2000 złotych, co mogło stanowić istotny impuls do rozpoczęcia prac²⁴. Już 9 sierpnia 1655 roku Tomaszewicz dostał pierwszą z trzech rat wynagrodzenia w wysokości 1500 złotych²⁵.

Architekt otrzymał te pieniądze za założenie fundamentów oraz wybudowanie krypt, co potwierdzają wymiary z kontraktu, pokrywające się z rozmiarem istniejącego kościoła. W następnym sezonie prace nie zostały wznowione, ponieważ

22 RYBKA 1886, k. 121.

23 *Ibidem*, k. 122–124.

24 APBK, XXIV-k-1, k. 173. Wojciech Emeryk Mleczko urząd wojewody podlaskiego pełnił tylko w 1655 r.

25 *Ibidem*, s. 124; RZEWUSKI 2021, s. 180.

klasztór został złupiony przez Kozaków i Moskali, a w kwietniu 1657 roku miasto najechały wojska szwedzkie i siedmiogrodzkie²⁶. Choć kościół ocalał, wydarzenia te doprowadziły do ogólnego zubożenia konwentu i wstrzymania prac na kolejne dziesięciolecie. 29 stycznia 1694 roku Jan III Sobieski nadał zakonnikom przywilej zezwalający na wyręb drzew z lasów starostwa łukowskiego²⁷. Najprawdopodobniej wiązało się to z naprawą istniejącego lub budową nowego kościoła po pożarze, który nawiedził miasto rok wcześniej²⁸.

Dalsze dzieje budowy kościoła wyznacza data 18 lutego 1711 roku, kiedy to kasztelan biecki Jan Kuropatnicki zapisał na budowę 10 000 złotych wypłacanych w ratach²⁹. Sumę tę darował w podzięce za łaski, które otrzymał, modląc się przed figurą Chrystusa Frasobliwego, będącą własnością zakonników³⁰. Pierwsza z rat wysokości 2500 złotych trafiła 4 kwietnia 1712 roku do rąk gwardiana o. Michała Strzeleckiego³¹. Umożliwiło to dokupienie niezbędnych gruntów w celu założenia cegielni oraz wybudowanie pieca³². Jednak prace ponownie przerwano z powodu śmierci Kuropatnickiego, która spowodowała wstrzymanie wypłaty obiecanych pieniędzy. Tego samego roku, 24 sierpnia, już po śmierci Kuropatnickiego Bernardyni otrzymali jeszcze 500 złotych z zapisanej kwoty³³.

W 1725 roku komisja rewizyjna konwentów prowincji ruskiej Bernardynów odnotowała, że w Łukowie znajdował się jedynie drewniany kościół, a prace nad mурowanym nie były prowadzone³⁴. Budowę prezbiterium rozpoczęto zatem niedługo później, ponieważ w 1730 roku jego mury sięgały już wysokości okien³⁵. W tym roku prowincjał o. Jan Kapistran Wdziekoński prosił starostę regnowskiego Melchiora Kacpra Załuskiego o spłatę zaległej kwoty, której w 1712 roku nie zdążył wypłacić jego teść, Jan Kuropatnicki. Proponował także, by wznoszenie świątyni powierzyć architektowi prowadzącemu budowę konwiktów pobliskich Pijarów³⁶. Brak jednak informacji, czy Załuski zgodził się zaangażować go do

26 APBK, XXIV-k-1, k. 48–49; ORŁOWSKI/SZAFLIK 1962, s. 57.

27 RZEWUSKI 2021, s. 180, przyp. 606. Rybka wspominał, że przywilej nadano 29 stycznia 1693 r., wzmiankując ówczesnego starostę łukowskiego Stanisława Małachowskiego, który jednak urząd ten otrzymał dopiero 8 czerwca 1693 r. RYBKA 1886, k. 125. Por. DWORZACZEK 1974, s. 414.

28 MIKOCCA-RACHUBOWA 1989, s. 388. Brak jednak informacji, czy w tym pożarze ucierpiał także zabudowania bernardyńskie.

29 RYBKA 1886, k. 125; RZEWUSKI 2021, s. 181.

30 OKOŃ 2021, s. 146.

31 RYBKA 1886, k. 125; RZEWUSKI 2021, s. 181.

32 APBK, RGP-a-4, k. 52; CHADAM 1985, s. 213; OKOŃ 2021, s. 23; RZEWUSKI 2021, s. 181.

33 RYBKA 1886, k. 125.

34 KANTAK 1933, s. 410; CHADAM 1985, s. 213.

35 APBK, RGP-a-4, k. 52.

36 *Ibidem*. Z treści listu wynika, że Wdziekońskiemu chodziło o konduktora fabryki. Mianem architekta byli określane także budowniczowie. Zob. KRASNY 2007, s. 55–66.

budowy kościoła Bernardynów. Od 1732 roku prefektem fabryki łukowskiej był o. Michał Koszelnicki, definitor łukowskiego konwentu³⁷. W 1736 roku prowincjał o. Ignacy Orłowski zaangażował do wznoszenia kościoła reformatę br. Mateusza Osieckiego, o czym donosił w liście staroście czerskiemu Janowi Roztworowskiemu, prosząc go o wypłacenie obiecanej wcześniej konwentowi sumy ponad 3085 złotych³⁸. W tym roku Orłowski prosił Załuskiego o spłatę 7500 złotych, zapisanych jeszcze przez jego teścia³⁹. Pod rokiem 1738 figuruje zapis Ludwika Iwanowskiego „na rzecz murowania kościoła i klasztoru” wysokości ponad 1066 złotych, a dwa lata później Andrzej Franciszek Jastrzębski przekazał zakonnikom 1000 złotych⁴⁰. W 1746 roku prowincjał o. Franciszek Koźlewski ostatecznie uporządkował pozostałe legaty i zobowiązania klasztoru⁴¹. Do tego roku zakonnicy wydali 8000 z 10 000 złotych zapisanych przez Kuropatnickiego na „mury konwentu”⁴². Dość regularne zapisy oraz określenie celu ich przeznaczenia wskazują, że w latach 30. i 40. XVIII wieku skończono wznoszenie prezbiterium oraz bez większych przerw prowadzono budowę korpusu. Dokładna data ukończenia tej części budowli nie jest jednak znana.

Pomiędzy wznoszeniem nawy a obecnej dwuwieżowej fasady nastąpiła kolejna w historii łukowskiej świątyni przerwa. Według historyków budowę kościoła kontynuowano od 1760 roku⁴³, brak jednak potwierdzenia tego faktu w zachowanych źródłach. Możliwe, że informacja ta odnosi się do wybudowania wież oraz obecnej fasady kościoła. Być może potwierdzeniem tego jest data znajdująca na drzwiach północnej wieży – 176[?]⁴⁴. Rybka wspomniał o liście Hoffmana z Puław z 1766 roku, który posyłał ludzi do dokończenia prac⁴⁵. Należy go utożsamiać z działającym w tamtym czasie i miejscu rzeźbiarzem Thomasem Hoffmanem⁴⁶, co oznacza, że kończono wówczas prace nad wyposażeniem świątyni, zatem budowa kościoła zakończyła się ok. 1766 roku.

37 RYBKA 1886, k. 126.

38 APBK, RGP-a-4, k. 421.

39 *Ibidem*, k. 420. Ignacy Orłowski przeoczył kwotę 500 złotych, którą konwent otrzymał już po śmierci Kuropatnickiego od wdowy po nim. RYBKA 1886, k. 125.

40 RYBKA 1886, k. 126.

41 CHADAM 1985, s. 214; OKOŃ 2021, s. 23.

42 APBK, XXIV-k-1, k. 173.

43 CHADAM 1985, s. 214; ŁOZIŃSKI 1999, s. 439; OKOŃ 2021, s. 23.

44 Ostatnia cyfra roku nieczytelna. Michoński podał, że był to rok 1766. Zob. MICHOSKI 1986, s. 85. Data ta jako zakończenie budowy widnieje także w *Inwentarzu „Fundi Instructi” z 1922. APL, Inwentarz*, s. 3.

45 RYBKA 1886, k. 127.

46 PRÓSZYŃSKA 1979, s. 87–88.

2. Łuków, kościół pobernardyński, kapitele i fragment belkowania północnej ściany prezbiterium i łuku tęczowego, fot. autor, 2024

Potwierdzeniem fazowości budowy kościoła jest również struktura murów zabytku oraz zróżnicowanie dekoracji architektonicznej. Dowodem na przerwę w budowie prezbiterium i korpusu jest różna grubość murów tych części świątyni oraz odmienna konstrukcja sklepień, a także szczegółów w postaci niewielkich ćwierćkolistych wcięć w pachach lunet, które występują jedynie w nawie. Oprócz tego świadectwem późniejszego wzniesienia korpusu jest dość nieporadne wtopienie głowic pierwszych pilastrów prezbiterium w ścianę arkady tęczowej (il. 2). Również obecna fasada jest późniejsza, o czym świadczy wtórnie przebite przejście z północnej wieży na poddasze kościoła (il. 3). Zakrystię i skarbiec wzniesiono w tym samym czasie co nawę, o czym świadczy identyczne wcięcie w spływach sklepień, występujące także w pachach lunet korpusu.

W 1781 roku wizytator kościoła ks. Jacek Kochański nakazał rozebrać drewniany kościół i przenieść znajdujące się w nim pochówki⁴⁷. W 1792 roku

47 ABMK, mf 335, k. 247.

3. Łuków, kościół pobernardyński, przejście z północnej wieży na poddasze, fot. autor, 2023

zakonnicy zakupili dachówkę na reperację dachu kościelnego oraz innych budynków i parkanu⁴⁸. Po kasacie konwentu w 1865 roku zburzono korytarz łączący klasztor z kościołem, zamurowano wejście znajdujące się we wschodniej ścianie prezbiterium, a ołtarz główny, znajdujący się w połowie długości prezbiterium, przeniesiono w obecne miejsce⁴⁹. W XIX i na początku XX wieku przeprowadzono remonty, które nie wpłynęły na architekturę świątyni⁵⁰. W 1951 roku zamalowano znajdujące się wewnątrz świątyni polichromie⁵¹, a dwa lata później wybito bezpośrednie przejście prowadzące ze skarbcza (obecnie pełniącego funkcję zakrystii) do prezbiterium⁵². W 1987 roku wyremontowano więźbę i wymieniono

pokrycie dachowe, a do 1989 roku zamalowano wizerunki Ewangelistów znajdujące się w pierwszej kondygnacji wież⁵³. W 2005 roku w świątyni wymieniono posadzkę oraz zainstalowano nowe schody w prezbiterium⁵⁴. W 2022 roku oraz roku następnym zrekonstruowano polichromię w chórze i nawie kościoła oraz malowidło na jego fasadzie, przedstawiające św. Helenę.

Opis

Kościół jest orientowany, zbudowany z tynkowanej cegły. Składa się z dwuprzęsłowego, węższego i niższego od nawy, zamkniętego trójbocznie prezbiterium, którego wschodnia część pełniła niegdyś funkcję chóru zakonnego, oraz

48 APBK, L-19, k. 55.

49 RZEWUSKI 2021, s. 185–186.

50 KWIATKOWSKI 1947, s. 14; MICHONSKI 1986, s. 86; RZEWUSKI 2021, s. 182.

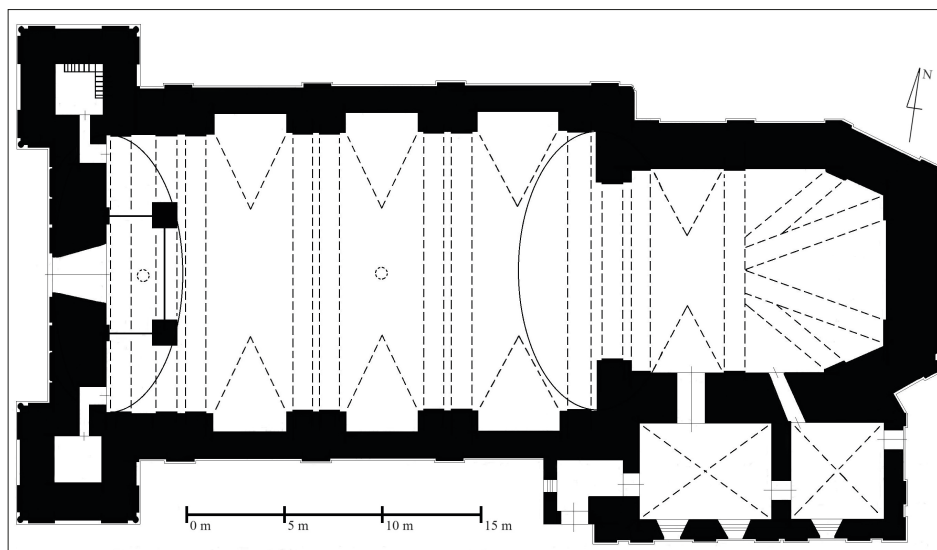
51 OKOŃ 2021, s. 48.

52 APŁ, *Kronika*, k. 12.

53 OKOŃ 2021, s. 69.

54 *Ibidem*, s. 94–95.

z trójprzęsłowej nawy z dodatkowym półprzęsłem od zachodu. W zachodnich narożach kościoła zlokalizowane są dwie, wyodrębnione z bryły korpusu wieże na rzucie zbliżonym do kwadratu. Od południa prezbiterium umiejscowiony jest dwuprzęsłowy aneks, pełniący funkcję skarbcza i większej zakrystii. W narożu między zakrystią a nawą zlokalizowany jest przedsionek (il. 4).

4. Łuków, kościół pobernardyński, rzut poziomy, oprac. autor

Podziały wewnątrz prezbiterium tworzą umieszczone na cokołach uproszczone jońskie pilastry, dźwigające pełne belkowanie, które na osiach podpór zostało wyłamane do połowy profilowanego gzymsu. Powyżej entablatury znajduje się sklepienie kolebkowe na gurtach z lunetami. Półkolisty łuk tęczyowy zaznaczony gurtem wsparty jest na parze pilastrów kompozytowych, ponad którymi znajduje się mocno wyłamane belkowanie. Głowice podpór, poniżej wolut zdbi wypukły fartuch z pojedynczą kampanulą oraz graniastymi łęczkami pod anulusem. Ściany prezbiterium pokrywa iluzjonistyczna polichromia.

Artykulację nawy tworzą pary kompozytowych pilastrów z identycznymi głowicami jak w łuku tęczyowym, które umieszczono na cokołach. Pełne belkowanie ponad nimi zostało wyłamane w partiach architrawu, fryzu i dolnej części gzymsu. Przekrywa ją sklepienie kolebkowe na gurtach z lunetami. Pomiedzy parami pilastrów mieszczą się obramione, zamknięte półkoliście wnęki ołtarzowe, których klucze stanowią konsole z motywem w kształcie dzwonu. W półprzęśle zlokalizowany jest murowany chór muzyczny wsparty na trzech półkolistych

arkadach, z których środkowa prowadzi do przedsionka sklepionego krzyżowo. Filary międzyarkadowe i balustradę chóru urozmaicają wykrojowe płyciny. Zakrytą, która nie ma podziałów, przykrywa sklepienie krzyżowe. W jej południowej ścianie zlokalizowane są dwa prostokątne okna, w skarbcu zaś jedno. Okna w prezbiterium mieszczą się w lunetach ponad ścianami bocznymi oraz jedno na osi kościoła. Zostały one obustronnie rozglifione i zamknięte łukiem odcinkowym. Otwory okienne w nawie opracowano w taki sam sposób, umiejscawiając je w lunetach i jedno z nich na osi (il. 5).

5. Łuków, kościół pobernardyński, wnętrze, widok ku wschodowi, fot. autor, 2023

Ściany kościoła zostały zbudowane na cokole. Dwukondygnacyjną i jednopopłową fasadę świątyni flankują dwie wysunięte przed jej lico czworoboczne i dwukondygnacyjne wieże. W ich narożach znajdują się częściowo wtopione w mur, pozbawione głowic kolumny, ujęte tokańskimi pilastrami. Podpory dźwigają pełne belkowanie ze zredukowanym architrawem oraz fryzem, które wyłamano ponad nimi. Powyżej cokołu fasady znajdują się postumenty podpór, oddzielone od nich gzymsem cokołowym opasującym fasadę i wieże. W narożach między wieżami a frontem znajdują się przełamane pilastry, dalej ku jego osi dwie lizeny o zaokrąglonych krawędziach i dwie pary tokańskich pilastrów. Podobnie

jak w wieżach mają one swoje własne postumenty, wzbogacone płycinami. W drugiej kondygnacji schemat podpór i belkowania został powtórzony, z tą różnicą, że architrav na osiach wież został przerwany. Fasadę wieńczy trójkątny szczyt z dwiema parami lizen z bazami. Zostały one ograniczone od góry przez profilowany gzyms, wyłamany ponad nimi. Za szczytem znajdują się uproszczone spływy, na które nałożono lizeny. Na osi fasady mieści się otwór drzwiowy zamknięty łukiem odcinkowym, który obiega profilowane obramienie zakończone łukiem wklęsło-wypukłym. Powyżej drzwi zlokalizowana jest prostokątna płycina z tablicą inskrypcyjną zamknięta łukiem nadwieszonym z gzymsem tego samego kształtu. Nad nim zaś prostokątna płycina z malowidłem przedstawiającym św. Helenę, zwieńczona łukiem wklęsło-wypukłym z uskokiem z profilowanym gzymsem o takim samym kształcie ponad nią. Na wysokości wspomnianej płyciny, na osiach wież mieszczą się otwory okienne zakończone łukiem odcinkowym z profilowanym gzymsem parapetowym, pod którym umieszczono fartuch w takim kształcie jak w głowicach pilastrów wnętrza nawy kościoła. W drugiej kondygnacji w centralnej części umiejscowione jest okno z profilowanym gzymsem nadokiennym. Motyw ten został powtórzony w tej samej kondygnacji na osiach wież. Dodatkowo okna wieżowe mają gzyms podokienny ze wspornikami. Ponad otworami znajdują się prostokątne płyciny. W szczycie zlokalizowana jest profilowana płycina z gzymsem podokiennym podwieszonym na dwóch wspornikach. Powyżej płyciny znajduje się niewielkie okno zakończone łukiem pełnym (il. 6).

Artykulację każdej z elewacji korpusu stanowią cztery lizeny, dźwigające pełne belkowanie, wyłamane na ich osiach w partiach uproszczonego do postaci półwałka architravu, fryzu oraz dolnej części gzymsu. Pomiedzy podporami znajdują się prostokątne ramy permutacyjne, zaś nad nimi w mniejszych ramach umieszczono okna. Elewacje prezbiterium zostały opracowane w identyczny sposób jak ściany korpusu. Na ściany południowego aneksu nałożono lizeny, pomiędzy którymi znajdują się trzy prostokątne okna. Wieńczy go identycznie ukształtowane belkowanie jak w przypadku zewnętrznych elewacji świątyni. We wschodniej elewacji skarbcza wtórnie wybito otwór drzwiowy (il. 7).

6. Łuków, kościół pobernardyński, fasada, fot. autor, 2023

7. Łuków, kościół pobernardyński, widok od południowego wschodu, fot. autor, 2023

Dwuspadowe dachy kościoła oraz pulpitowy dach aneksu są pokryte blachą. Nad korpusem od wschodu znajduje się obita blachą wieżyczka na sygnaturkę. Czterospadowe dachy wież z trójkątnie ściętymi narożami wieńczą ośmioboczne hełmy takiego samego kształtu jak wspomniana wieżyczka na sygnaturkę.

Analiza formalno-genetyczna

Świątynia została wzniesiona poza granicami XVII-wiecznego miasta, co było uwarunkowane wymaganiami biskupa Szyszkowskiego⁵⁵, a także tradycją zakonną, zgodnie z którą nowe konwenty lokowano poza murami miejskimi. Potwierdzają to liczne zachowane zabytki bernardyńskiego budownictwa. Sama świątynia nie miała mieć okazałych rozmiarów, o czym świadczy dość krótki, bo planowany na trzy lata okres budowy.

Z zachowanego odpisu kontraktu z 1655 roku na wzniesienie kościoła można wnioskować, że pierwotnie prace nad powstaniem kościoła bernardyni powierzyli pochodzącemu spod warszawskiego Skaryszewa, a działającemu w stolicy

55 RYBKA 1886, k. 118.

Adamowi Tomaszewiczowi. Niewiele jednak wiadomo o tej postaci – jego nazwisko nie pojawia się nawet w *Słowniku architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*⁵⁶.

Architekt, jak dowiadujemy się z treści dokumentu, zaprojektował kościół razem z jego fasadą, która już wówczas miała mieć dwie wieże⁵⁷. W umowie określono ponadto wymiary i przybliżony wygląd świątyni. Jej prezbiterium miało mieć 18 × 15 łokci⁵⁸, nawa 32 × 23 łokcie, a przed nią kruchta flankowana przez dwie wieże na rzucie kwadratu. Jak już wspomniano, odpowiadają one obecnym rozmiarom prezbiterium, które ma ok. 11 × 10 m⁵⁹, oraz nawie o długości 19,7 m i szerokości 14,2 m – a więc plan kościoła został określony w połowie XVII wieku⁶⁰. Kontrakt przewidywał ponadto wymurowanie krypt oraz skarbcia i zakrystii z pomieszczeniem ponad nią. Miały one być zwieńczone sześcioboczną dzwonnica.

W łukowskiej świątyni zastosowano trójboczne zamknięcie prezbiterium – rozwiązanie wówczas już archaizujące, wywodzące się jeszcze ze średniowiecznej tradycji budowlanej. Motyw ten często pojawiał się w nowożytniej architekturze obserwanckiej, przy czym wydaje się, że celowe stosowanie gotyckich form miało podkreślać ciągłość tradycji architektonicznej zgromadzenia oraz jego wielowiekową historię⁶¹.

W skład założenia kościelno-klasztornego wchodziła dzwonnica, która w Łukowie miała mieć formę „wieży sześciograniastej dla dzwonów albo zegaru”⁶², znajdującej się nad zakrystią. Usytuowanie jej na styku prezbiterium i korpusu było powszechnym rozwiązaniem w średniowiecznej i nowożytniej architekturze bernardyńskiej. Przykładem są świątynie zakonne we Wrocławiu (1463–1502), Radomiu (1467 – przed 1516), Lublinie (ok. 1470–1497, przebudowa 1603–1608), Wilnie (przed 1506 – ok. 1513), Bydgoszczy (ok. 1545–1557, wieża 1677), Przasnyszu (1595–1619), Lwowie (1600–1617) czy w Warszawie (1515–1533, przebudowa 1661–1667)⁶³. Dariusz Kaczmarzyk upatrywał genezy tego rozwiązania w architekturze

56 Por. *Słownik* 2016.

57 RYBKA 1886, k. 122.

58 Przyjęto miarę łokcia warszawskiego, tj. 59,5 cm. Zob. STAMM 1938, s. 23.

59 Prezbiterium jest nieco szersze, niż wynika to z dokumentu, ponieważ 15 łokci szerokości daje ok. 9 m, co odpowiada szerokości arkady tęczowej. Pomiar został wykonany przez autora w 2023 r.

60 O starych fundamentach pod kościołem wspominał Jan Kapistran Wdziekoński. Zob. APBK, RGP-a-4, k. 52.

61 Na temat roli tradycji w architekturze bernardyńskiej zob. np.: GRYGLEWSKI 2012, s. 350–354; STANKIEWICZ 2022a, s. 275–276; MIEDZIAK 2024, s. 401–417.

62 RYBKA 1886, k. 122.

63 MIŁOBĘDZKI 1980, s. 145, 316; KACZMARZYK 1984, s. 36, 110–111; PIERŚCIONEK 2009, s. 35–36, 88–89, 100, 122.

minoryckiej północnej i środkowej Italii⁶⁴. Propozycja ta wydaje się trafna, ponieważ polscy zakonnicy, uczestnicząc w licznych kapitułach zwoływanych na terenie Półwyspu Apenińskiego, mogli zetknąć się z tym wzorem i przenieść go na rodzimy grunt.

8. Łuków, kościół pobernardyński, sklepienie nawy od strony poddasza. Zaznaczono wzmocnienia sklepienia, fot. autor, 2024

Na szczególną uwagę zasługuje szerokość sklepienia nawy kościoła w Łukowie – 14,2 m – co czyni je jednym z największych w nowożytnej Rzeczypospolitej. Taka szerokość sklepienia wymagała zastosowania wzmocnień widocznych na poddaszu budowli (il. 8). Szersze nawy mają jedynie kościoły Bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej (15,6 m; obecna nawa 1680–1702)⁶⁵ oraz Jezuitów w Poznaniu (14,4 m; prezbiterium i transept 1696–1701)⁶⁶, jednak w przypadku tego drugiego została ona nakryta sklepieniem pozornym, jedynie prezbiterium i transept zyskały sklepienie mурowane. Do świątyń mających nawy o rozpiętości przekraczającej 13 m na-

leżą: kościół Kamedułów na Bielanach pod Warszawą (13,4 m; 1669–1758), świątynie Jezuitów w Jarosławiu (13,2 m; 1580–1594), Krakowie (13,2 m; 1597–1635) i Lublinie (13,2 m; 1586–1617)⁶⁷.

Nie dysponujemy pierwotnym projektem z połowy XVII wieku, ale można założyć, że kościół planowano wybudować w systemie ścienno-filarowym. W tamtym czasie, przy tak znacznej szerokości wykonanie sklepienia nad nawą z wnękami wydrążonymi w grubości muru byłoby niemożliwe dla przeciętnego mistrza mурarskiego. Wyróżnić można dwa podstawowe warianty tego systemu: wnękowy, gdzie dość wąskie filary dostawione do ścian mają swój rodowód w architekturze późnogotyckiej, oraz kaplicowy, w którym boczne lico filara nabiera cech odrębnej lokalności, nierzadko posiadając przejście w grubości muru⁶⁸. Odmiana wnękowa dość często była wykorzystywana w architekturze w XVI stuleciu i w 1. połowie

64 KACZMARZYK 1984, s. 59.

65 WALANUS 2016, s. 506.

66 Wymiary na podstawie: GUTTMEJER 2019, s. 102, przyp. 15.

67 Zestawienie na podstawie: PASZENDA 2010, s. 284; GUTTMEJER 2019, s. 102, przyp. 15.

68 MIŁOBĘDZKI 1970, s. 87.

XVII wieku, kaplicowa z kolei pojawiła się w latach 60. XVII stulecia w bernardyńskich świątyniach w Warszawie i Poznaniu. Z racji tego, że budowę rozpoczęto w 1655 roku, można śmiało uznać, iż łukowski kościół miał zostać wzniesiony w odmianie wnekowej systemu ściennie-filarowego, który do połowy XVII wieku występował w kościołach Bernardynów w Kaliszu (1594–1607), Przasnyszu (1595–1619), Łęczycy (1636–1643), Bernardynek w Warszawie (1609–1617; nieistniejący) i Wilnie (1625), Dominikanów w Klimontowie (1617–1629), Norbertanek w Busku (1621), parafialnych w Chęcinach (przed 1600–1603) i Tarczynie (1623), Kanoników Regularnych w Kurozwękach (ok. 1625), kolegiackim w Kielcach (korpus 1632–1635) oraz farnym w Krośnie (przebudowa 1641–1646)⁶⁹. Koncepcja ta jednak nie została zrealizowana, ponieważ korpus ostatecznie otrzymał wnęki ołtarzowe wydrążone w grubości ścian, stanowiące swego rodzaju redukcję wariantu wnekowego, mimo większej trudności w założeniu sklepienia nad szerszą nawą.

System wnek ołtarzowych wydrążonych w grubości muru, ostatecznie zrealizowany w Łukowie, najpierw był popularny w Krakowie, później rozpowszechnił się w całej Małopolsce, zwłaszcza w świątyniach zakonnych⁷⁰. Początkowo płytkie arkady, jak w krakowskich kościołach Karmelitów Trzewickowych pw. św. Tomasza (1618–1621) czy Dominikanek na Gródku (1632–1634), z czasem uległy pogłębieniu⁷¹. Rozwiązanie to można odnaleźć m.in. w świątyniach Karmelitanek Bosych pw. św. Marcina w Krakowie (1638–1644), pw. św. Józefa w Lublinie (po 1635–1644), a od połowy XVII wieku w kościołach parafialnych w Opolu Lubelskim (1650–1675, rozbudowa 1744–1749), Markuszowie (1676–1682), Bełżycach (po 1675) czy Bernardynek pw. św. Agnieszki na Stradomiu w Krakowie (1660–1680)⁷². System ten szczególnie upodobali sobie Franciszkanie Reformacji, stosując go w swoim pierwszym murowanym kościele w Wieliczce (1624–1625), którego układ wnek wydrążonych w grubości muru został odtworzony w innych świątyniach tego zakonu: w Zakliczynie (1641–1651), Przemyślu (1641–1664) oraz Bieczu (1644–1663)⁷³.

Artykulacja nawy w postaci par pilastrów ustawionych na cokółkach reprezentuje w pełni barokowe rozwiązanie. W polskiej architekturze po raz pierwszy zastosowano ją w kościele pw. św. św. Piotra i Pawła w Krakowie (1597–1635)⁷⁴.

69 *Ibidem*, s. 93, 96; MIŁOBĘDZKI 1980, s. 136–138, 238, 241–242, 249–250, 257, 281–282; SITO 2020, s. 75–76; STANKIEWICZ 2022a, s. 77, 294.

70 MIŁOBĘDZKI 1975, s. 200; MIŁOBĘDZKI 1980, s. 233.

71 MIŁOBĘDZKI 1980, s. 233.

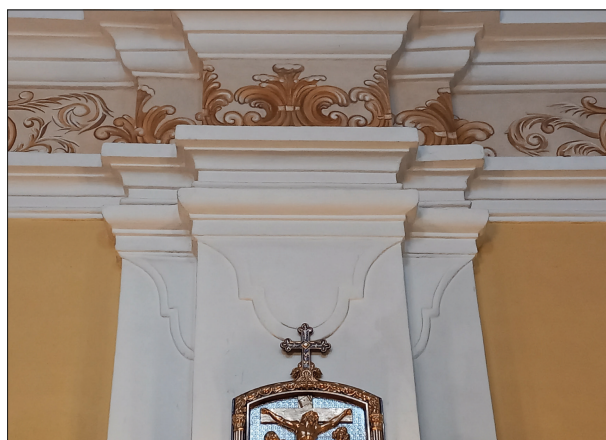
72 *Ibidem*, s. 178, 246, 310.

73 BŁACHUT 1979, s. 227, 240.

74 MAŁKIEWICZ 1967, s. 74–80.

Według Michońskiego trzony pilastrów zarówno w prezbiterium, jak i nawie miały być wzbogacone płycinami⁷⁵, ostatnia rekonstrukcja polichromii wewnątrz kościoła zaprzeczyła jednak tej tezie⁷⁶.

Uwagę zwracają kompozytowe głowice pilastrów, których redakcja odbiega od klasycznego porządku, a zwłaszcza fartuchy, znajdujące się poniżej wolut. Niemal identycznie, jedynie pozbawione kampanuli, oprócz łukowskiej świątyni (il. 9 a) znajdują się poniżej głowic pilastrów nawy kościoła Kapucynów w Lubartowie (1737–1742, Paolo Antonio Fontana; il. 9 b), a także w kościele pobernardyńskim w Jeleniecu z fundacji Antoniego Jezierskiego (1742–1752; il. 9 c)⁷⁷.

9a–c. Dekoracja pilastrów nawy:

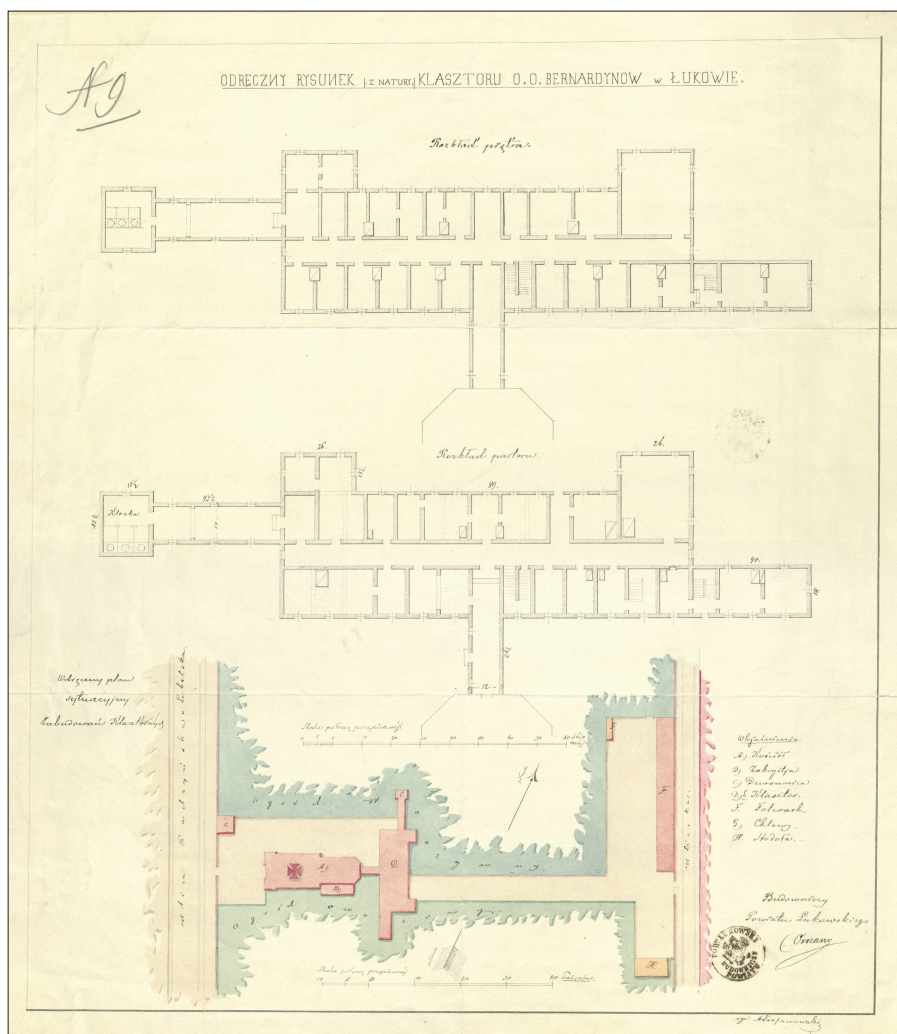
- a) Łuków, kościół pobernardyński, fot. autor, 2023;
- b) Lubartów, kościół Kapucynów, fot. autor, 2023;
- c) Jeleniec, kościół pobernardyński, fot. autor, 2024

75 MICHONSKI 1986, s. 87, 89.

76 Informację tę zawdzięczam mgr Aleksandrze Wysokińskiej, za co dziękuję.

77 SKRABSKI 2007, s. 67–68, 108.

Dość nietypowym rozwiązaniem, z jakim mamy do czynienia w Łukowie, jest usytuowanie klasztoru za prezbiterium na jego osi (il. 10). Takie osiowe założenie po raz pierwszy w Polsce występuje u bernardynów na warszawskim Czerniakowie (1689–1693, niezrealizowany w całości), a później w Grodzisku Wielkopolskim (1689–1739)⁷⁸. W następnym stuleciu takie układy wzniesiono w Stoczku Warmińskim (1708–1714), Łucku (klasztor: od 1720, kościół: 1754–1789), Józefowie nad Wisłą (1730–1743), Ratowie (1752–1759) oraz Traszkunach na Litwie (ok. 1789)⁷⁹.

10. Abrajanowski, *Odręczny rysunek [z natury] klasztoru O.O. Bernardynów w Łukowie*, 1865, Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór kartograficzny, fot. autor, 2024

78 GUTTMEJER 2020, s. 68; STANKIEWICZ 2022a, s. 116.

79 KOWALCZYK 1994, s. 261, 264; GUTTMEJER 2020, s. 68.

Obecna fasada z wysuniętymi poza obrys murów wieżami powstała w XVIII wieku i różni się od pierwotnie planowanej. Na podstawie kontraktu z 1655 roku można w przybliżeniu określić jej XVII-wieczny wygląd, gdyż znajduje się tam informacja, że architekt „ma wystawić dwie wieżyczki równo z szczytem na kwadrat [...] a między temi wieżyczkami facjata”⁸⁰. Zapewne owe wieżyczki miały powstać w typie tzw. oślich uszu, znanego w architekturze kręgu lubelskiego 1. połowy XVII wieku. Reprezentują je fasady kościołów parafialnych Łęcznej (1618–1631), Turobinie (po 1620) i Uchaniach (przed 1625), Bernardynów w Leżajsku (1618–1628), Bernardynek w Wilnie, a także kolegiaty w Ołyce (1635–1645) i świątyni Brygidek w Grodnie (1642–1651) wiązanych z Giovannim Malinverną⁸¹.

Ostatecznie łukowska fasada, zrealizowana 100 lat później, charakteryzuje się w pełni barokowym podejściem w kształtowaniu frontowych elewacji przez umiejscowienie wież, wyodrębnionych z bryły świątyni. Jej dokładniejsza analiza formalno-genetyczna pozwoli na weryfikację wcześniejszych atrybucji, które jak dotąd oparto na dość powierzchownym porównaniu z innymi zabytkami.

Wpływ na budowę okazałych wież w Łukowie mogły mieć nie tylko względy estetyczne, ale także kult słynącej łaskami figury Chrystusa Frasobliwego oraz cudownego obrazu Matki Bożej Łaskawej, będących w posiadaniu zakonników⁸². Możliwe, że poprzez budowę dwuwieżowej fasady kościoła chcieli zmanifestować pozycję swojego konwentu, aspirującego do rangi sanktuarium. Od 2. połowy XVII wieku wśród świątyń bernardyńskich wznoszenie takich fasad – choć wbrew regule⁸³ – stawało się coraz popularniejsze. Dla zobrazowania tego zjawiska warto przedstawić kilka przykładów sanktuariów i ważniejszych świątyń na mapie polskich prowincji bernardyńskich. Należą do nich kościoły na warszawskiej Pradze (ok. 1621–1629; nieistniejący; il. 11), w Krakowie (1660–1676), Radecznicy (przed 1686–1695), Kalwarii Zebrzydowskiej (wieże 1702–1720), Poznaniu (fasada ok. 1693, wieże 1729–1730) czy kościół pw. św. Anny w Warszawie, gdzie od 1673 roku planowano wzniesienie dwuwieżowej fasady⁸⁴. Właśnie ten pierwszy odegrał kluczową rolę w rozpowszechnieniu tego zjawiska w architekturze Obserwantów. Prawdopodobnie tak też było w przypadku Łukowa z racji pochodzenia Tomaszewicza i początkowej przynależności łukowskiego konwentu do kustodii warszawskiej⁸⁵.

80 RYBKA 1886, k. 122.

81 MIŁOBĘDZKI 1980, s. 150; KURZEJ 2009, s. 20, 31; KŁOSOWSKI 2021, s. 97, 127–128, 190–191, 214, 257.

82 Figurę Chrystusa bernardyny otrzymali w 1678 r. od rodziny Olędzkich. Zob. POŁOŃSKI 1944, s. 16; MIŁEWSKI 1999, s. 24; OKOŃ 2021, s. 145. Z kolei obraz był w ich posiadaniu już w 1680 r., jednak obecnie nie ma go w kościele. Zob. APBK, XXIV-k-1, k. 49; NOWAKOWSKI 1902, s. 430.

83 GUTTMEJER 2006, s. 16–17.

84 MIŁOBĘDZKI 1980, s. 234, 312; GUTTMEJER 2006, s. 11, 16–17, 41–42, il. 6, przyp. 65; WALANUS 2016, s. 506; STANKIEWICZ 2022a, s. 295, 297.

85 CHADAM 1985, s. 213.

11. W. Hondius, *Portret Adama Kazanowskiego*, 1646, fragment z widokiem kościoła Bernardynów na Pradze, fot. Muzeum Warszawy

Charakterystycznym elementem fasady są kolumny częściowo wtopione w naroża wież. Zostały one pozbawione kapiteli i klasycznych baz, zachowując cechy odrębnych podpór, nawiązując do twórczości Pietra da Cortony, Francesca Borrominiego i Carla Rainaldiego, rozpowszechnionej dzięki działalności rzymskiej Akademii św. Łukasza oraz jej wychowankom⁸⁶.

Kolumny widoczne w łukowskiej fasadzie, niepełniące funkcji konstrukcyjnych, można dostrzec w dziełach Borrominiego, tam jednak zawsze mają głowice. Występują one w rzymskich kościołach S. Carlo alle Quattro Fontane (fasada 1665–1667), w którym narożne monumentalne podpory flankują jego fasadę, czy w tamburze kopuły S. Andrea della Fratte (kopuła 1653–1665), którego naroża wzbogacono częściowo wtopionymi w nie kolumnami⁸⁷. Podobnym przykładem z twórczości tego architekta, tym razem we wnętrzu, są podpory ujmujące eliptyczne wnęki ołtarzowe w S. Maria dei Sette Dolori (1642–1646)⁸⁸. Zabiegi takie, nadal popularne jeszcze po śmierci Borrominiego, były stosowane przez jego naśladowców, np. Antonia Gherardiego we wnętrzu Cappella Avila (1680) przy kościele S. Maria in Trastevere w Rzymie⁸⁹.

86 Na temat sposobu kształcenia, panujących nurtów oraz ich twórczego przekształcania w Akademii św. Łukasza zob.: MINOR 2017, s. 546–565; BERNATOWICZ 2022, s. 125–149.

87 WITTKOWER 1978, s. 198–199, 203, 218.

88 *Ibidem*, s. 219.

89 BERNATOWICZ 2022, s. 138.

Łukowskie kolumny stanowią formę pośrednią między narożnymi kolumnami klasycznymi a zaokrąglonymi narożnikami. Te drugie, także należące do formalnego języka Borrominiego, występują m.in. w Palazzo di Propaganda Fide w Rzymie (od 1647)⁹⁰. Takie rozwiązanie, nieobce innym architektom z kręgu Akademii św. Łukasza, można odnaleźć w rzymskim Palazzo D'Aste-Bonaparte (1658 – ok. 1665) projektu Giovanniego Antonia de Rossi, Palazzo de Carolis przy Corso w Rzymie (1716–1722, Alessandro Specchi) czy w Palazzo Sforza-Cesarini w Genzano (przebudowa 1715–1734, Lodovico i Domenico Gregorini), w którym wyoblone narożniki drugiej i trzeciej kondygnacji flankują lizeny⁹¹. Bardziej plastyczna forma widoczna jest w Oratorium SS. Sacramento przy S. Maria in Via w Rzymie (1724–1730), gdzie Domenico Gregorini zastosował wydatne zaokrąglone narożniki ujęte pilastrami⁹².

Takie same jak w Łukowie (il. 12 a), częściowo wtopione w naroża kolumny, które nie mają kapiteli ani klasycznych baz, występują w dzwonnicy przy kościele pomisjonarskim w Siemiatyczach (do 1727, proj. Carlo A. Bay, bud. Wincenty Rachetti)⁹³. Podobnie jak w fasadzie kościoła Bernardynów partie belkowania ponad nimi zostały płynnie zaokrąglone, a same podpory ustawiono na wysokich postumentach. Dodatkowo w Siemiatyczach są one flankowane przez pary tokańskich kolumn (il. 12 b), które w Łukowie zostały zastąpione przez pilastry tego samego porządku. Nieco bardziej uproszczone formy reprezentują wyoblone narożniki wież fasady świątyni Paulinów w Leśnej Podlaskiej (1730–1738, przed 1750–1752, bud. Wincenty Rachetti; il. 12 c)⁹⁴, które w pierwszej kondygnacji ujęte są przez tokańskie półkolumny. Rozwiązanie to swoją formą wykazuje pokrewieństwo z kolumnami wtopionymi w narożniki kaplic kościoła Franciszkanów w Warszawie (1679–1732, projekt korpusu zmodyfikowany przez Carla A. Baya) czy takimi samymi podporami, które usytuowano ukośnie w narożach drugiej kondygnacji wież fasady kościoła Pijarów w Łowiczu (1744–1747), powszechnie przypisywanej Bayowi⁹⁵.

Charakterystyczną cechą łukowskiej fasady są lizeny o zaokrąglonych krawędziach (il. 13 a). Trudno wskazać identyczne podpory. Analogii należy doszukiwać się przede wszystkim w głównych elewacjach warszawskich świątyń Wizytek

90 WITTKOWER 1978, s. 227–229.

91 *Ibidem*, s. 290, 376; MELARANCI 1995, s. 64–68.

92 MALLORY 1977, s. 145–152.

93 ZDZIARSKA 1991, s. 108; MICHALIK 2016, s. 379, 381; SITO 2016, s. 38–39, 42.

94 MARAŚKIEWICZ 1983, s. 12–13. Fasada była już ukończona w 1738 r. Zob. BOBERSKI 1989, s. 97.

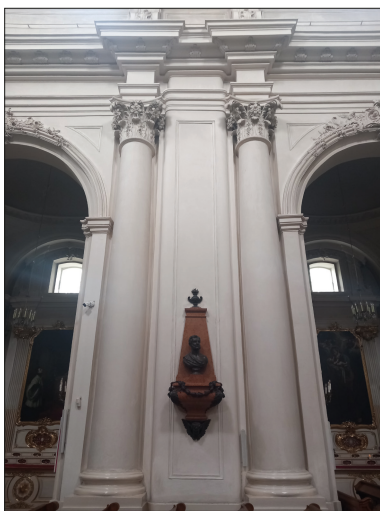
95 GAJEWSKI 1986, s. 547; SAMSONOWICZ 1988, s. 248, 253; *Katalog* 2001, s. 25; SITO 2016, s. 41–42.

12a–c. Wtopione w mur kolumny i zaokrąglony narożnik: a) Łuków, kościół pobernardyński, wieża fasady, fot. autor, 2024; b) Siemiatycze, dzwonnica przy kościele pomisjonarskim, fot. autor, 2024; c) Leśna Podlaska, kościół Paulinów, wieża fasady, fot. autor, 2024

(1728–1733, 1756–1762, proj. atryb. Benedykt de Renard, bud. Carlo A. Bay; il. 13 b), Augustianów (ok. 1730 – ok. 1736, proj. Carlo A. Bay; il. 13 c) oraz wzorowanej na wizytkowskiej fasadzie kościoła Paulinów w Leśnej Podlaskiej (il. 13 d)⁹⁶. W przytoczonych przykładach omawiane formy są dużo bardziej plastyczne, przybierają postać zryzalitowanych fragmentów muru. Podobieństwa do kościoła w Łukowie można dostrzec także wewnątrz kościoła Wizytek w Warszawie, gdzie lekko wyładowane poza ściany nawy głównej ryzality, flankowane przez kompozytowe kolumny wzbogacono prostokątnymi płycinami (il. 13 e).

96 BERNATOWICZ 2016, s. 32–37, 59, 64–70; SITO 2016, s. 39–40.

13a–e. Fragmenty artykulacji ścian:
a) Łuków, kościół pobernardyński, fasada, fot. autor, 2024; b) Warszawa, kościół Wyzytek, fasada, fot. autor, 2024; c) Warszawa, kościół poaugustiański, fasada, fot. autor, 2024; d) Leśna Podlaska, kościół Paulinów, fasada, fot. autor, 2024; e) Warszawa, kościół Wyzytek, nawa główna, fot. autor, 2024

Tadeusz Bernatowicz, przeprowadzając analizę form zastosowanych w warszawskim kościele Wizytek, w tym wyoblonych ryzalitów, wskazał na rzymskie środowisko architektoniczne⁹⁷. W przypadku Łukowa owe ryzalidy spłaszczone, sprowadzając do postaci lizen o zaokrąglonych krawędziach. Płynnie wyoblone występy ścian odnajdują swój pierwowzór w monumentalnych ryzalidach z fasady kościoła S. Maria dei Sette Dolori w Rzymie. Ponadto dodatkowymi rzymskimi inspiracjami omawianych rozwiązań mogły być uwypuklenia murów w wieżach S. Agnese in Agone (1652–1653: Girolamo i Carlo Rainaldi; 1653–1655: Francesco Borromini; 1657–1666: Carlo Rainaldi, Carlo Fontana)⁹⁸ i fasadzie S. Maria della Pace (fasada 1656–1657, Pietro da Cortona)⁹⁹ czy część środkowa dolnej kondygnacji fasady S. Carlo alle Quattro Fontane oraz eliptyczna „kapliczka” powyżej belkowania. W kościele akademickim SS. Martina e Luca (1635–1650)¹⁰⁰ Pietro da Cortona zakomponował główną elewację w taki sposób, że środkowa partia wydaje się być „ściskana” przez dwa opilastrowane filary. Efekt ten został spotęgowany przez zaokrąglenia belkowania. W oratorium filipinów przy S. Maria in Valicella (1637–1640)¹⁰¹ Borromini urozmaicił wklęsłą elewację przez dodanie na osi pierwszej kondygnacji wyoblonego ryzalitu. Także tambur kopuły S. Andrea della Fratte z belkowaniem w kształcie wydłużonej litery „C” mógł mieć wpływ na kształtowanie się omawianych form. Podobnie do łukowskich lizen opracowano jeden z narożników wspomnianego wcześniej Palazzo di Propaganda Fide.

Takie występy murów najczęściej znajdujących się pomiędzy artykulacją porządkową wywodzą się z fasad rzymskich kościołów S. Susanna (fasada 1603, Carlo Maderno) czy formalnie pokrewnej jej, głównej elewacji S. Andrea della Valle (fasada 1661–1665, Carlo Rainaldi), w których kolumny umieszczone we wnękach zostały oddzielone zryzalitywanymi fragmentami ścian¹⁰². Ewidentne wpływy tych dwóch ostatnich, dodatkowo łączących borrominiowskie inspiracje odnaleźć można w fasadzie rzymskiego kościoła SS. Trinità dei Pellegrini projektu Francesco de Sanctis (fasada 1723)¹⁰³. Rozwiązanie to zaczerpnięto z twórczości Michała Anioła i jego naśladowców, którzy stosowali pograżone we wnękach kolumny (*colonna alveolata*)¹⁰⁴.

97 BERNATOWICZ 2016, s. 37–43.

98 LENZO 2012, s. 109–111, 115–116.

99 WITTKOWER 1978, s. 241.

100 *Ibidem*, s. 235.

101 *Ibidem*, s. 222.

102 HIBBARD 1971, s. 40, 42; MANFREDI 2013, s. 279–295.

103 WITTKOWER 1978, s. 377.

104 Na temat motywu *colonna alveolata* zob. BENELLI 2009, s. 65–78.

Fasada łukowska wykazuje wiele podobieństw do głównej elewacji kościoła Paulinów w Leśnej Podlaskiej, wzorowanej na froncie warszawskiej świątyni Wizytek. Mimo widocznych różnic, takich jak odmienne rozstawienie wież, zastosowanie innych podpór oraz większa rzeźbiarskość i plastyczność tej drugiej, wspólne cechy objawiają się w formach o drugorzędym znaczeniu. Podobną logiką charakteryzuje się sposób kształtowania belkowania (il. 13 a–b, d). W tych trzech fasadach architrav i fryz tracą swój klasyczny, konstrukcyjny charakter. U obserwantów architrav został mocno zredukowany i wygląda, jakby nałożono go na podpory. We fryzie znajdują się przedłużenia lizen, podobnie jest w przypadku dwóch powyższych kościołów, w których ryzality przeciągnięto na partię belkowania. Zarówno u Paulinów, jak i Obserwantów ponad wyoblonymi narożnikami oraz częściowo wtopionymi w mur kolumnami płynnie zaokrąglono gzyms¹⁰⁵. Ponadto w fasadach z Leśnej i Łukowa można odnaleźć inne analogie, takie jak usytuowanie podpór na wysokich cokołach, redukcja architravu w drugiej kondygnacji do dwóch fascii czy podobnie kształtowany gzyms międzykondygnacyjny.

Zasadniczą różnicą między dwiema elewacjami frontowymi jest wspomniane zastosowanie innych podpór – w Leśnej kolumn, w Łukowie pilastrów. Wynika to zapewne z problemów finansowych łukowskich zakonników oraz dostosowania projektu do zastanych warunków, o czym świadczy gęste opilastowanie o wydłużonych proporcjach, wynikające z kształtu fasady kościoła. Należy zaznaczyć, że fasada leśniańska reprezentuje typ parawanowy, co umożliwiło wykorzystanie wielu kolumn i ryzalitów wzbogacających jej plastyczność. Takie rozwiązanie nie było możliwe w przypadku Łukowa z powodu wyżej przytoczonych względów, dlatego zdecydowano, by w miejsce kolumn wstawić pilastry, a zamiast ryzalitów – lizeny. Zmiany te są widoczne także w wieżach. W paulińskim sanktuarium zaokrąglone narożniki są flankowane przez tokańskie półkolumny, w Łukowie zaś zastąpiono je pilastrami w tym samym porządku. Zabiegi te spowodowały ogólne uproszczenie i spłaszczenie głównej elewacji, co mogło także wynikać z zatrudnienia mniej wykwalifikowanego warsztatu do jej wykonania. W omawianym przypadku zrezygnowano z obramionych nisz znanych z ryzalitów w Leśnej oraz warszawskich kościołów poaugustiańskim i Wizytek. Powodem były nietypowe proporcje lizen, zbyt wąskich, by wydrążyć w nich nisze mieszczące figury. Uproszczenie łukowskiej fasady w stosunku do leśniańskiej polega dodatkowo na zastosowaniu jednakowego, tokańskiego porządku w dwóch kondygnacjach. Jego użycie mogło wynikać także z łatwiejszego wykonania, a tym samym niższego kosztu, co było istotne dla zakonników borykających się z problemami finansowymi.

105 W Łukowie zaokrąglono tylko dolną partię gzymsu.

W fasadzie kościoła Bernardynów w Łukowie wykorzystano formy wypracowane przez czołowych rzymskich architektów XVII wieku, które w późniejszym czasie były twórczo przetwarzane przez wielu adeptów architektury w tamtej-szej Akademii, a następnie rozpowszechnione w innych krajach. Należą do nich narożne kolumny z płynnie zaokrągloną partią belkowania czy wyoblone ryzality, które w przypadku fasady świątyni łukowskiej zostały mocno zredukowane i uproszczone, przybierając postać lizen. Formy te wykazują podobieństwa z rozwiązaniami, jakie można zaobserwować u twórców architektury środowiska warszawskiego 2. ćwierci XVIII wieku.

Problem autorstwa

Jak wspomniano powyżej, autorstwo projektu całego kościoła po raz pierwszy przypisał Paolowi Antoniemu Fontanie lub jego naśladowcy Michoński¹⁰⁶, a później Skrabski¹⁰⁷ na podstawie analizy zabytku oraz dość wątpliwych XIX-wiecznych przekazów.

Pierwszy z nich podał dość ogólne cechy, takie jak falowany gzyms, wykrojowe płyciny na filarach i balustradzie chóru muzycznego oraz podobieństwo w traktowaniu detalu¹⁰⁸. Jednocześnie nie przeprowadził analizy porównawczej z innymi dziełami tego architekta, ograniczając się jedynie do przywołania kościoła Karpucynów w Lubartowie i tamtejszej fary jako przykładów jego twórczości¹⁰⁹. Na podstawie powyższych cech prawidłowa atrybucja jest niemożliwa, ponieważ są to formy obiegowe. Według Michońskiego o autorstwie projektu Fontany miała ponadto świadczyć jego wizyta w Łukowie w 1763 roku¹¹⁰. Jednak i to wydaje się nieprawdopodobne, ponieważ architekt zmarł w marcu 1765 roku, a od 2. połowy lat 50. XVIII wieku zmagał się z podagrą oraz postępującą ślepotą, która ok. 1764 roku skutkowałą niemal całkowitą utratą wzroku¹¹¹.

Nieco innego zdania był Skrabski, który uważał, że ok. 1725 roku Fontana przebywał w Łukowie wraz z Antoniem Solarim, przyjmując tę wiadomość za nieweryfikowalnym XIX-wiecznym przekazem¹¹². Natomiast za Karpowiczem uznał, że ewentualny pobyt nadwornego architekta Sanguszków w Łukowie miał wiązać

106 MICHONSKI 1986, s. 94.

107 SKRABSKI 2007, s. 106–107, 195.

108 MICHONSKI 1986, s. 94.

109 *Ibidem*.

110 *Ibidem*.

111 SKRABSKI 2007, s. 28–29.

112 *Ibidem*, s. 107. Por. KRUPIŃSKI 1859, s. 536. Informacja o pobycie Fontany w mieście w późniejszej literaturze była przyjmowana bezkrytycznie. Zob. REWSKI/KOZAKIEWICZ 1948, s. 60; KARPOWICZ 1996, s. 146; MILEWSKI 2001, s. 27.

się z jego działalnością przy wznoszeniu kościoła Obserwantów¹¹³. Ponadto dostrzegaliśmy w świątyni bernardyńskiej pewne podobieństwa do innych dzieł Fontany, m.in. charakterystyczny fartuch występujący na wieżach fasady i pilastrach nawy, wysunięte z bryły wieże z kolumnami w narożach, łukowate i faliste nadproża oraz trójkątny szczyt¹¹⁴. Badacz podał, że charakterystyczne fartuchy występują na pilastrach wewnątrz lubartowskiego kościoła Kapucynów, na ogrodzeniu tamtejszej fary oraz w projekcie fasady świątyni Reformatów w Rawie Ruskiej, lecz dwa ostatnie przykłady są nietrafne, ponieważ ich forma jest zupełnie inna niż w Łukowie. Według Skrabskiego jednym z argumentów potwierdzających autorstwo Fontany miały być wyodrębnione z bryły kościoła wieże z narożnymi kolumnami. Jednak takie umiejscowienie wież było powszechne w barokowej architekturze sakralnej. O ile architekt ten stosował wyoblone narożniki czy kolumny dostawione do narożników (kościół Reformatów w Chełmie, Kapucynów i farny w Lubartowie, Misjonarzy w Zaslawiu, Dominikanów w Winnicy, Paulinów we Włodawie, Karmelitów Trzewickowych w Lublinie), o tyle charakterystyczne, częściowo wtopione w narożniki podpory, zachowujące cechy swojej odrębności, przy jednoczesnym pozbawieniu ich głowic odbiegają od formalnego języka jego twórczości. Na próżno też szukać charakterystycznych wyoblonych lizen, które występują w łukowskiej fasadzie. Wydaje się więc, że propozycję o zaprojektowaniu fasady łukowskiej przez Fontanę należy odrzucić.

Z treści przywoływanego już listu prowincjała Wdziekońskiego do Załuskiego wynika, że bernardyni mieli już w 1730 roku projekt, który starali się realizować, jedyną przeszkodą były ciągłe problemy finansowe¹¹⁵. Fazowość wznoszenia kościoła utrudnia jednoznaczne określenie warsztatu budowlanego i architekta odpowiedzialnego za projekt poszczególnych części świątyni. Najtrudniejsze jest to w przypadku prezbiterium, ponieważ brakuje tam cech, które pozwoliłyby na jednoznaczną identyfikację twórców. Analiza form architektonicznych w nawie kościoła i jego fasady pozwala przyjąć, że za ich budowę był odpowiedzialny warsztat wznoszący kościoły Kapucynów w Lubartowie, Bernardynów w Jeleńcu oraz Pijarów w Łukowie, jednak jego członkowie nie są znani¹¹⁶. Do charakterystycznych motywów tego warsztatu należą wspomniane fartuchy na pilastrach i fasadzie oraz ćwierćkoliste wcięcia widoczne w pachach lunet i na spływach sklepień (il. 14 a–c). Wiadomo, że do ostatniego etapu wznoszenia kościoła Pijarów

113 KARPOWICZ 1996, s. 146; SKRABSKI 2007, s. 108, 184–185, 195, 202.

114 SKRABSKI 2007, s. 184–185, 195.

115 APBK, RGP-a-4, k. 52–53.

116 Zob. SKRABSKI 2007, s. 66–68. W Archiwum Polskiej Prowincji Zakonu Pijarów w Krakowie nie ma dokumentów, które mogłyby być pomocne w ustaleniu składu osobowego warsztatu wznoszącego kościoł. Za uzyskanie tej informacji dziękuję p. Agnieszce Szmerek.

w Łukowie, w latach 1752–1762, był zaangażowany bliski współpracownik Antonia Solariego, Jan Krzysztof Adrian Kluk¹¹⁷. Jednak obecny stan badań nie pozwala nam określić, jakie wykształcenie w dziedzinie architektury miał ten szlachcic ani czy jego zdolności były wystarczające do wzniesienia sklepienia o szerokości ponad 14 m w kościele Obserwantów.

14a–c. Fragmenty sklepień. Zaznaczono wcięcia w pachach lunet i spływie sklepienia: a) Łuków, kościół pobernardyński, fot. autor, 2024; b) Łuków, kościół popijarski, fot. autor, 2024; c) Jeleniec, kościół pobernardyński, fot. autor, 2024

117 SKRABSKI 2007, s. 107. Jan Krzysztof Adrian Kluk prowadził także budowę kościołów parafialnych w Ciechanowcu (1732–1737) według projektu Antonia Solariego oraz w Turzyskach (1757–1764) zapewne według własnego projektu. Zob. KOWALCZYK 2006, s. 109, 118, przyp. 78.

Istotną rolę przy wyborze architekta oraz kształtowaniu formalnych rozwiązań fasady mogły odegrać powiązania osobiste. Kluczową postacią, która najprawdopodobniej wystarała się o nowy, XVIII-wieczny projekt, był trzykrotny prowincjał prowincji ruskiej Bernardynów, o. Jan Kapistran Wdziekoński. Inicjował on różnorakie przedsięwzięcia artystyczne, utrzymywał kontakty z najbardziej wpływowymi rodzinami magnackimi, w tym z Radziwiłłami, a przede wszystkim wystarał się o wznowienie procesu beatyfikacyjnego Jana z Dukli, którego został prokuratorem, oraz wyjednał u Augusta II Mocnego i Marii Leszczyńskiej wstawiennictwo u papieża z prośbą o beatyfikację zakonnika¹¹⁸.

Na podstawie cech przedstawionych w części poświęconej analizie fasady należy odrzucić wcześniejsze propozycje autorstwa. Można natomiast pokusić się o atrybucję przynajmniej tej części świątyni, której autorstwo pierwotnego projektu należy przypisać Carlowi Antoniemu Bayowi. Projekt ten, zależny od świątyń Paulinów w Leśnej Podlaskiej oraz Wizytek w Warszawie uległ ostatecznie znacznemu uproszczeniu, prowadzącemu niemal do jego sprymityzowania. Najprawdopodobniej wynikało to z ograniczonego budżetu i zatrudnienia mniej wykwalifikowanego warsztatu budowlanego, nierozumiejącego koncepcji architekta. Mimo wszystko w dalszym ciągu zauważalne są formy znane Bayowi, a później przez niego stosowane. Należą do nich wyoblone występy murów znane z fasady i wnętrza warszawskiego kościoła Wizytek, tamtejszego kościoła poaugustiańskiego oraz świątyni Paulinów w Leśnej Podlaskiej, które w Łukowie zredukowano do lizen. Mimo że w kontrakcie na tę ostatnią występuje jedynie Wincenty Rachetti¹¹⁹, to najprawdopodobniej fasada była zaprojektowana przez Baya lub przy jego udziale. Należy zaznaczyć, że Rachetti w znacznej mierze jedynie realizował projekty swojego szwagra, u którego mieszkał w Warszawie¹²⁰, a sam ograniczał się do drobniejszych prac. Inną charakterystyczną cechą użytą przez budowniczego warszawskiej świątyni Wizytek są pozbawione głowic, umiejscowione na postumentach, częściowo wtopione w mur kolumny występujące w dzwonnicy przy kościele pomisjonarskim w Siemiatyczach. Architekt ten, mimo że nie zastosował identycznych podpór w innych budowlach, użył form im pokrewnych w fasadzie świątyni Pijarów w Łowiczu oraz kaplicach kościoła Franciszkanów w Warszawie¹²¹.

118 AGAD, AWR, 17067, k. 1; GOLICHOWSKI 1899, s. 180–181, 310; MAŃKOWSKI 1938, s. 317–320; WYCZAWSKI/MURAWIEC 1997, s. 108; SITO 2001, s. 39; KURZEJ 2006, s. 25.

119 Zob. MARAŚKIEWICZ 1983, s. 37–38.

120 MICHALIK 2016, s. 378–379.

121 Na temat repertuaru form C.A. Baya i jego twórczości zob. BOBERSKI 2012, s. 536–548.

Praktyka, że projekt wybitnego architekta wykonywali niezwiązani z nim cechowi muratorzy, była dość powszechna w Rzeczypospolitej już w XVII stuleciu. W konsekwencji tego wyszukany projekt niejednokrotnie bywał upraszczany. Jedną z takich budowli jest kościół Franciszkanów w Zamościu, zaprojektowany najprawdopodobniej przez Constantego Tencallę, wznoszony przez cechowych muratorów, którzy nawiązującą do rzymskiej architektury świątynię uzupełnili uproszczonymi dekoracjami zaczerpniętymi z niderlandzkich wzorników¹²². Także w następnym stuleciu można spotkać się z podobnym zjawiskiem wykorzystania projektów innych architektów. Przykładem jest kościół pw. św. Marii Magdaleny w Zamysławie (przed 1752), wzorowany na świątyni Benedyktynów pw. św. Jadwigi i Świętego Krzyża na Legnickim Polu (1727–1731) projektu Kiliana Ignaza Dientzenhofera¹²³. Innymi realizacjami, będącymi adaptacjami projektów tego architekta są kościoły parafialny w Sicinach (1736–1740) wzniesiony przez Karla Martina Frantza oraz dworski w Cieszkowie (po 1753) wybudowany przez cechowych muratorów Carla Josepha Pöltza i Leopolda Ostriza¹²⁴. Podobna sytuacja ma się z kościołami parafialnymi w Kołomyi (1762–1772), Busku (po 1766–1779), Brzozdowicach (1769–1771) i Łopatynie (ok. 1766–1784), dawniej wiązanych z Bernardem Meretynem. Świątynie te są szczegółową repetycją kościoła w Hodowicy (1751–1758), będącego potwierdzonym źródłowo dziełem tego architekta¹²⁵. Wybudowano je, wykorzystując istniejący już projekt hodowickiej budowli, jednak uproszczone formy kamieniarki zdradzają wykonawstwo mniej wykwalifikowanego warsztatu budowlanego¹²⁶. Powyższy przegląd pokazuje, że realizacja projektu przez cechowych muratorów lub wykorzystanie go przez niezwiązanych z architektem budowniczych nie było niczym wyjątkowym, ponieważ w tamtym czasie projekt nie był własnością intelektualną jego twórcy.

Bay był wziętym architektem, pracującym także dla zakonów, a jego projekt świadczył o prestiżu budowli. Dlatego też bernardyni mogli się zdecydować na realizację fasady według jego abrysu. I mimo upływu co najmniej kilkunastu lat od wykonania projektu i śmierci architekta postanowiono kontynuować budowę wciąż atrakcyjnej stylowo fasady, która ostatecznie została mocno uproszczona.

Dzieje kościoła pobernardyńskiego reprezentują wiele typowych procesów zachodzących w architekturze nowożytnej Rzeczypospolitej. Już na początkowym etapie wznoszenia świątyni zakonnicy napotkali problemy, które towarzyszyły

122 STANKIEWICZ 2022b, s. 865–870.

123 STANKIEWICZ 2021, s. 10, 21–25, przyp. 67.

124 SOBCZYŃSKA-SZCZEPAŃSKA 2013, s. 410–416, przyp. 18.

125 KRASNY 1994, s. 119–128.

126 *Ibidem*, s. 119–120.

im niemal przez cały czas budowy, trwającej ostatecznie ponad 100 lat. Skutkowało to zmianami pierwotnej koncepcji, w konsekwencji czego powstało jedno z najszerzych sklepień w Rzeczypospolitej. Oprócz tego do najciekawszych zagadnień należy sposób ukształtowania fasady i jej proveniencja, która mimo znacznego uproszczenia odwołuje się do architektury Rzymu oraz form wypracowanych przez uczniów Akademii św. Łukasza, przeniesionych na grunt polski, świadcząc o ich popularności także w prowincjonalnych ośrodkach.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- ABMK, mf. 335 – Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, mf 335, *Akta wizyty pod rządem diecezją Jaśnie Oświeconego Kajetana Ignacego Sołtyka biskupa krakowskiego, xięcia siewierskiego. Dekanatów stężyckiego, łukowskiego, parczowskiego. Przez W. JMC. xiędza Jacka Kochańskiego kanonika sandomierskiego, plebana trojeckiego w roku 1781 odprawioney wypisane.*
- AGAD, AWR, 17067 – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, 17067, *Wdziękoński.*
- APBK, L-19 – Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, L-19, *Akta Prowincji Ruskiej zakonu Bernardynów w zaborze rosyjskim.*
- APBK, RGP-a-4 – Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, RGP-a-4, *Acta Provinciae Russiae Immaculatae Conceptionis B. V. Mariae sub regimine A. R. P. Joannis Capistrani Wdziękoński in capitulo Leopoliensi die 3 Octobris 1729 electi inchoate et per P. F. Florianum Ardecki secretarium congesta spectantia ad FF. Minores S. P. N. Francisci Regularis Observantiae.*
- APBK, RGP-b-2 – Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, RGP-b-2, *Lacanicum novellae Provinciae Russiae titulo Immaculatae Conceptionis B. V. M. insignitae aliquotve eiusdem locorum et conventuum myrrhothecium seraphico Fratrum Minorum Regularis Observantiae ordini mellificans collectum frate Bernardino Kaliski (...) compilatum Leopoli ad S. Andream Apostolum die 17 Aprilis anno Domini 1647.*
- APBK, RGP-b-3 – Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, RGP-b-3, *Archivium Provinciae Russiae ac omnium conventuum respect foundationum, per quem, quando, quo in loco, compilatum A. D. 1737 sub gubernio Fr. P. Ignatii Orłowski pro tunc ministri provincialis.*
- APBK, RGP-I-42/3, ark. 3 – Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie, RGP-I-42/3, ark. 3, *Tabula Chorographica Provinciae Russiae, in Inclyto Regno Poloniae sub titulo B. V. Mariae immaculate conceptae, Ordinis Minorum Regularis observantiae.*
- APBK, XXIV-k-1 – Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, XXIV-k-1, *Erectio Provinciae Russiae sub titulo Immaculatae Conceptionis B. Mariae Virginis cum omnibus descriptis conventibus Socaliensi conventui offertur, consecrator, dedicator anno Virginei Partus 1680 die 23 mensis Octobris.*

- APŁ, *Inwentarz* – Archiwum parafii pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Łukowie, *Inwentarz „Fundi Instructi” kościoła i probostwa Podwyższenia Św. Krzyża w Łukowie*, [1922], mps niesygnowany.
- APŁ, *Kronika* – Archiwum parafii pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Łukowie, *Kronika parafii Podwyższenia św. Krzyża*, [1952–1961], niesygnowany.
- MICHOŃSKI 1986 – Marek Michoński, *Kościół i klasztor pobernardyński w Łukowie woj. siedleckie. Dokumentacja naukowo-historyczna oprac. na zlec. Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Siedlcach*, Lublin 1986, Muzeum Regionalne w Łukowie, mps.
- PIERŚCIONEK 2009 – Barbara Pierścioneek, *Architektura gotyckich klasztorów franciszkanów-obszerników w Polsce XV–XVI wieku*, t. 1, praca doktorska napisana na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej pod kierunkiem prof. Ewy Lużynieckiej, Wrocław 2009.
- RYBKA 1886 – Teofil Rybka, *Historia Łukowa i Parafii r. k. Łukowskiej. Przez Ks. A. Teofila Rybka Wikaryusza tejże Parafii Łukowa z akt miejscowych i innych dokumentów spisana a w Roku 1886 rozpoczęta*, Muzeum Regionalne w Łukowie, kserokopia rkpsu niesygnowanego.

Opracowania

- BARĄCZ 1874 – Sadok Barącz, *Pamiętniki zakonu WW. OO. Bernardynów w Polsce*, Lwów 1874.
- BENELLI 2009 – Francesco Benelli, „Variò tanto della commune usanza degli altari”. *The function of the encased column and what Michelangelo made of it in the Palazzo dei Conservatori at the Campidoglio in Rome*, „Annali di architettura”, t. 21, 2009, s. 65–78.
- BERNATOWICZ 2016 – Tadeusz Bernatowicz, *Kościół wizytek w Warszawie a Benedykt de Renard i architektura późnobarokowego eklektyzmu rzymskiego przełomu XVII i XVIII wieku*, [w:] *Sztuka nowożytna i nowoczesna*, red. Piotr Gryglewski, Alina Barczyk, Łódź 2016, s. 31–77.
- BERNATOWICZ 2022 – Tadeusz Bernatowicz, *Projekt kaplicy elektorskiej we Wrocławiu Pompeo Ferrari a barokowy eklektyzm przełomu XVII i XVIII wieku*, „Techne. Seria Nowa”, t. 9, 2022, s. 119–153.
- BŁACHUT 1979 – Adam Jan Błachut, *Architektura zespołów klasztornych reformatów małopolskich w XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 24, 1979, z. 3, s. 219–242.
- BOBERSKI 1989 – Wojciech Boberski, *Jan Maraśkiewicz, Leśna Podlaska. Architektura kościoła* [recenzja], „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 51, 1989, nr 1, s. 96–99.
- BOBERSKI 2012 – Wojciech Boberski, *Domicilium Varsoviense. Fundacja biskupa Teodora Potockiego dla jezuitów koronnych (1721)*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 74, 2012, nr 3–4, s. 501–550.
- BRYKOWSKA 1991 – Maria Brykowska, *Architektura karmelitów bosych w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1991.
- CHADAM 1985 – Augustyn Chadam, *Łuków*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. Hieronim E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 213–215.
- CHLEBOWSKI 1884 – Bronisław Chlebowski, *Łuków*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 5, red. Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, Warszawa 1884, s. 220–222.

- DWORZACZEK 1974 – Włodzimierz Dworzaczek, *Małachowski Stanisław h. Nałęcz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 19, z. 82, red. Emanuel Rostworowski, Wrocław etc. 1974, s. 414–415.
- GAJEWSKI 1986 – Jacek Gajewski, *Sztuka w prymasowskim Łowiczu*, [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, red. Ryszard Kołodziejczyk, Warszawa 1986, s. 462–606.
- GOLICHOWSKI 1899 – Norbert Golichowski, *Przed nową epoką. Materiały do historii OO. Bernardynów w Polsce*, Kraków 1899.
- GRYGLEWSKI 2012 – Piotr Gryglewski, *De Sacra Antiquitate. Odwołania do przeszłości w polskiej architekturze sakralnej XVI wieku*, Warszawa 2012.
- GUTTMEJER 2006 – Karol Guttmejer, *Barokowy zespół architektoniczny bernardynów na Pradze*, [w:] *Na prawym brzegu. Dziedzictwo kulturowe warszawskiej Pragi. Materiały z sesji*, Warszawa grudzień 2005, red. Zbigniew Michalczyk, Warszawa 2006, s. 9–42.
- GUTTMEJER 2007 – Karol Guttmejer, *Autorstwo i przekaz źródłowy, a interpretacja dzieła architektonicznego*, [w:] *Architekt – budowniczy – mistrz murarski. Materiały z sesji naukowej Instytutu Sztuki PAN. Warszawa, 24–25 listopada 2004 roku*, red. Hanna Faryna-Paszkiwicz, Małgorzata Omilanowska, Jakub Sito, Warszawa 2007, s. 67–80.
- GUTTMEJER 2019 – Karol Guttmejer, *Pompeo Ferrari i konstrukcja jego sklepienia kościoła cystersów w Łądzie*, [w:] *Lenda novi aevi. Nowożytny zabytki dawnego opactwa w Łądzie – nowe odkrycia, najnowsze badania*, red. Janusz Nowiński, Łąd–Poznań–Warszawa 2019, s. 96–120.
- GUTTMEJER 2020 – Karol Guttmejer, *Ratowo. Zespół bernardyński – architektura i funkcja*, [w:] *Miejsce, które ratuje. Prostota franciszkańska i rokokowa ekspresja w założeniu pielgrzymkowym w Ratowie nad Wkrą*, red. Michał Wardzyński, Warszawa 2020, s. 59–71.
- HIBBARD 1971 – Howard Hibbard, *Carlo Maderno and Roman Architecture 1580–1630*, London 1971.
- KACZMARZYK 1984 – Dariusz Kaczmarzyk, *Kościół św. Anny*, Warszawa 1984.
- KANTAK 1933 – Kamil Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, Lwów 1933.
- KARPOWICZ 1996 – Mariusz Karpowicz, *Artisti valsoldesi in Polonia nel ‘600 e ‘700, Me-naggio 1996*.
- Katalog 2001 – *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria Nowa*, t. 11: *Miasto Warszawa*, cz. 2: *Nowe Miasto*, red. Maria Kałamajska-Saeed, Warszawa 2001.
- KŁOSOWSKI 2021 – Stanisław Kłosowski, *Włoscy architekci i muratorzy z Piuro i ich działalność na ziemiach Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku*, Warszawa 2021.
- KOWALCZYK 1992 – Jerzy Kowalczyk, *Architektura sakralna między Wisłą a Bugiem w okresie późnego baroku*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6: *Między Wschodem a Zachodem*, cz. 3: *Kultura artystyczna*, red. Tadeusz Chrzanowski, Lublin 1992, s. 37–118.
- KOWALCZYK 1994 – Jerzy Kowalczyk, *Rola Rzymu w późnobarokowej architekturze polskiej*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. 20, 1994, s. 215–308.
- KOWALCZYK 2006 – Jerzy Kowalczyk, *Świątynie późnobarokowe na Kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej*, Warszawa 2006.
- KRASNY 1994 – Piotr Krasny, *O problemach atrybucji architektury nowożytnej. Kościoły w Kołomyi, Busku, Brzozdowcach i Łopatynie a twórczość Bernarda Meretyna*, „Folia Historiae Artium”, t. 30, 1994, s. 119–129.
- KRASNY 2007 – Piotr Krasny, *Zawody i specjalności architektoniczne w Polsce w epoce nowożytnej*, [w:] *Architekt – budowniczy – mistrz murarski. Materiały z sesji naukowej*

- Instituto Sztuki PAN. Warszawa, 24–25 listopada 2004 roku*, red. Hanna Faryna-Pasz-
kiewicz, Małgorzata Omilanowska, Jakub Sito, Warszawa 2007, s. 55–66.
- KRUPIŃSKI 1859 – Franciszek Krupiński, *Pijarzy w Łukowie*, „Pamiętnik Religijno-Mo-
ralny”, seria II, 4, 1859, nr 11, s. 528–547.
- KURZEJ 2006 – Michał Kurzej, *Kościół bernardynów w Leszniowie – nieznanie dzieło Jana
Wolfa*, [w:] *Sztuka kresów wschodnich*, t. 6, red. Andrzej Betlej, Piotr Krasny, Kraków
2006, s. 23–40.
- KURZEJ 2009 – Michał Kurzej, *Jan Wolff. Monografia architekta w świetle analizy prefabry-
kowanych elementów dekoracji sztukatorskich*, Kraków 2009.
- KWIATKOWSKI 1947 – Kazimierz Kwiatkowski, *Erekcja i historia rzymsko-katolickiej pa-
rafii Podwyższenia Świętego Krzyża w Łukowie*, Łuków 1947.
- LENZO 2012 – Fulvio Lenzo, *Una cupola su colonne. Nuovi elementi per la comprensione
di Sant'Agnese in Agone*, „Annali di Architettura”, t. 24, 2012, s. 109–130.
- ŁOZIŃSKI 1999 – Jerzy Zygmunt Łoziński, *Pomniki sztuki w Polsce*, t. 3: *Mazowsze i Pod-
lasie*, Warszawa 1999.
- ŁUGOWSKI 2016 – Piotr Ługowski, *Łuków* [w:] *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*,
red. Sławomir Brzezicki, Joanna Wolańska, Warszawa 2016, s. 869–870.
- MAJEWSKI 1930 – Jan Stanisław Majewski, *Łuków, miasto powiatowe w województwie lu-
belskim*, Łuków 1930.
- MALLORY 1977 – Nina Ayala Mallory, *Roman Rococo Architecture from Clement XI do
Benedict XIV (1700–1758)*, New York–London 1977.
- MAŁKIEWICZ 1967 – Adam Małkiewicz, *Kościół św. Piotra i Pawła w Krakowie – dzieje
budowy i problem autorstwa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace
z historii sztuki”, t. 5, 1967, s. 43–86.
- MANFREDI 2013 – Tommaso Manfredi, „*Si può vedere col paragone*”. Carlo Rainaldi, Carlo
Fontana, Gian Lorenzo Bernini e le facciate di S. Andrea della Valle, [w:] *Architettura
di Carlo Rainaldi nel quarto cenenario della nascita*, red. Simona Benedetti, Roma 2013,
s. 279–295.
- MAŃKOWSKI 1938 – Tadeusz Mańkowski, *Kościół bernardynów we Lwowie*, „Dawna Sztu-
ka”, t. 1, 1938, z. 4, s. 305–325.
- MARAŚKIEWICZ 1983 – Jan Maraśkiewicz, *Leśna Podlaska. Architektura kościoła*, Biała
Podlaska 1983.
- MELARANCI 1995 – Virginio Melaranci, *Il Palazzo Sforza-Cesarini di Genzano*, „Castelli
Romani. Vicende-Uomini-Folcloro. Echi del barocco”, t. 35, 1995, s. 44–88.
- MICHALIK 2016 – Olga Michalik, *Rachetti (Rakiety, Rakiety) Wincenty*, [w:] *Słownik
architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Paweł
Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito, Warszawa 2016, s. 378–382.
- MICHALIK/KOLASKA/ZAMOROWSKA 2020 – Jakub Michalik, Karolina Kolaska, Agata
Zamorowska, *Badania archeologiczne w krypcie kościoła pw. Podwyższenia Krzyża
Świętego w Łukowie, woj. lubelskie – sezon 2019*, „Raport”, t. 15, 2020, s. 229–249.
- MIEDZIAK 2024 – Witold Miedziak, *Gotyk nowożytny*, Poznań 2024.
- MIKOCCA-RACHUBOWA 1989 – Katarzyna MikoCCA-Rachubowa, *Sztuka Ziemi Łukow-
skiej w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Łuków i okolice w XIX i XX wieku*, red. Romuald Tur-
kowski, Warszawa 1989, s. 386–396.
- MILEWSKI 1999 – Tadeusz Milewski, *Parafia rzymsko-katolicka Podwyższenia Świętego
Krzyża w Łukowie*, Łuków 1999.

- MILEWSKI 2001 – Tadeusz Milewski, *Parafia rzymsko-katolicka Przemienienia Pańskiego w Łukowie*, Łuków 2001.
- MIŁOBĘDZKI 1970 – Adam Miłobędzki, *Kościoty ścienno-filarowe. Z problematyki budownictwa Polski centralnej w wieku XVIII*, [w:] *Rokoko. Studia nad sztuką I połowy XVIII wieku. Materiały Sesji SHS zorganizowanej wspólnie z Muzeum Śląskim we Wrocławiu, październik 1968*, Warszawa 1970, s. 85–105.
- MIŁOBĘDZKI 1975 – Adam Miłobędzki, *Polskie budownictwo kościelne wieki XVII. Typowe programy i rozwiązania*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 20, 1975, z. 3, s. 139–206.
- MIŁOBĘDZKI 1980 – Adam Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, t. 1–2, Warszawa 1980.
- MINOR 2017 – Heather Hyde Minor, *Architectural discourse in Rome. Academies, Ruins and Books*, [w:] *The Companions to the History of Architecture*, t. 2: *Eighteenth-Century Architecture*, red. Caroline van Eck, Sigrid de Jong, Hoboken 2017, s. 546–565.
- NOWAKOWSKI 1902 – Edward Nowakowski, *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne przez X. Wacława z Sulgostowa, kapucyna*, Kraków 1902.
- OKOŃ 2021 – Marek Okoń, *Parafia i kościół Podwyższenia Krzyża Świętego w Łukowie*, Łuków 2021.
- ORŁOWSKI/SZAFLIK 1962 – Ryszard Orłowski, Józef Ryszard Szaflik, *Dzieje miasta Łukowa*, Lublin 1962.
- PASZENDA 2010 – Jerzy Paszenda, *Zabudowania jezuickie w Połocku*, [w:] *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 4, red. Jerzy Paszenda, Kraków 2010, s. 269–298.
- POŁOŃSKI 1944 – Tadeusz Połoński, *Historia kościoła i parafii Podwyższenia Świętego Krzyża w Łukowie*, Łuków 1944.
- PORTOGHESI 1966 – Paolo Portoghesi, *Roma barocca. Storia di una civiltà architettonica*, Roma 1966.
- PRÓSZYŃSKA 1979 – Zuzanna Prószyńska, *Hoffman* [rodzina rzeźbiarzy], [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 3, red. Jolanta Maurin-Białostocka, Janusz Derwojed, Wrocław 1979, s. 87–88.
- REWSKI/KOZAKIEWICZ 1948 – Zbigniew Rewski, Stefan Kozakiewicz, *Fontana Paweł Antoni*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 7, z. 31, Kraków 1948, s. 60–61.
- RZEWUSKI 2021 – Jan Rzewuski, *Parafia rzymskokatolicka w Łukowie w okresie średniowiecza i w czasach nowożytnych od XIII do XX wieku*, Łuków 2021.
- SAMSONOWICZ 1988 – Hanna Samsonowicz, *Kościół pijarów w Łowiczu. Fazy budowy i architekci*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 23, 1988, z. 3, s. 233–256.
- SITO 1991 – Jakub Sito, *Późnobarokowe wyposażenie kościoła bernardynów we Lwowie. Uwagi o rzymsko-wiedeńskich źródłach inspiracji*, „Przegląd Wschodni”, t. 1, 1991, z. 4, s. 767–790.
- SITO 2001 – Jakub Sito, *Thomas Hutter (1696–1745). Rzeźbiarz późnego baroku*, Warszawa–Przemysł 2001.
- SITO 2016 – Jakub Sito, *Bay (Bai, Baia, Baio, Bay, Baya) Carlo Antonio Maria (Karol Antoni)*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito, Warszawa 2016, s. 37–45.

- SITO 2020 – Jakub Sito, *Ściennofilarowy system architektury sakralnej w Europie i na Mazowszu a kościół Bernardynów w Ratowie*, [w:] *Miejsce, które ratuje. Prostota franciszkańska i rokokowa ekspresja w założeniu pielgrzymkowym w Ratowie nad Wkrą*, red. Michał Wardzyński, Warszawa 2020, s. 73–87.
- SKRABSKI 2007 – Józef Skrabski, *Paolo Fontana. Nadworny architekt Sanguszków*, Tarnów 2007.
- Słownik 2016 – *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito, Warszawa 2016.
- SOBCZYŃSKA-SZCZEPAŃSKA 2013 – Mirosława Sobczyńska-Szczepańska, *Problem autorstwa kościoła dworskiego w Cieszkowie oraz świątyni trynitarzy w Krotoszynie w świetle źródeł*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 75, 2013, nr 3, s. 405–424.
- STAMM 1938 – Edward Stamm, *Staropolskie miary*, cz. 1: *Miary długości i powierzchni*, Warszawa 1938.
- STANKIEWICZ 2021 – Aleksander Stankiewicz, *Refleks dzieł Dientzenhoferów na pograniczu Wielkopolski. Architektura kościoła pw. św. Marii Magdaleny w Zamysławie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 83, 2021, nr 1, s. 5–29.
- STANKIEWICZ 2022a – Aleksander Stankiewicz, *Architekt Krzysztof Bonadura starszy i cech muratorów w Poznaniu*, Kraków 2022.
- STANKIEWICZ 2022b – Aleksander Stankiewicz, *Jak Feniks z popiołów. Architektura kościoła franciszkanów w Zamościu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 84, 2022, nr 4, s. 817–878.
- WALANUS 2016 – Wojciech Walanus, *Kalwaria Zebrzydowska*, [w:] *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, red. Sławomir Brzezicki, Joanna Wolańska, Warszawa 2016, s. 505–507.
- WEJNERT 1879 – Aleksander Wejnert, *Kościół po-bernardyński w Łukowie*, „Tygodnik Powszechny”, 1879, nr 18, s. 282–283.
- WITTKOWER 1978 – Rudolf Wittkower, *Art and Architecture in Italy 1600 to 1750*, Harmondsworth 1978.
- WYCZAWSKI/MURAWIEC 1997 – Hieronim Eugeniusz Wyczawski, Wiesław Franciszek Murawiec, *Święty Jan z Dukli (ok. 1414–1484)*, Kalwaria Zebrzydowska 1997.
- ZDZIARSKA 1991 – Romana Zdziarska, *Kościół i klasztor misjonarzy w Siemiatyczach w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 36, 1991, z. 2, s. 103–121.

Received: 21.06.2025. Verified: 04.07.2025. Accepted: 16.07.2025.

Funding information: Not applicable.

Conflicts of interests: None.

Ethical considerations: The Authors assure of no violations of publication ethics and take full responsibility for the content of the publication.

The percentage share of the author in the preparation of the work is: KŁ 100%

Declaration regarding the use of GAI tools: not used

